

УДК 94:271.2:355.01(430:47+57)«1941/1945»

Віктор ДОЦЕНКО, Софія ІЖУК
(м. Київ)

Зміни в політиці компартійних органів щодо російської православної церкви під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

У статті проаналізовано причини трансформацій партійно-державної політики стосовно Російської православної церкви в умовах німецько-радянської війни і початку співпраці між Церквою та сталінським керівництвом. Розкрито цілий комплекс взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішніх чинників, що вплинули на зміни у становищі РПЦ та зумовили її нову роль у суспільно-політичному житті Радянської держави.

Ключові слова: партійно-державна політика, РПЦ, ієрархи, Сталін, німецько-радянська війна.

Постановка проблеми. Ключова роль Російської православної церкви в ідеологічній підтримці політичного режиму РФ ставить необхідність дослідження питань взаємовідносин органів влади із РПЦ та реалізації державної політики щодо неї. Для розуміння специфіки й місця Російської православної церкви в суспільно-політичній системі важливим є вивчення цих проблем у радянський період, зокрема під час німецько-радянської війни (1941-1945 рр.). Саме у цей час відбувається становлення РПЦ як «державної» Церкви внаслідок трансформацій релігійної політики радянського режиму, зумовлених змінами стратегії сталінського керівництва як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

Історіографія проблеми. До висвітлення історії відносин між Російською православною церквою та радянським керівництвом зверталися ряд західних учених, російські дослідники В. Алексеев [1], Д. Поспеловський [4-5], М. Шкаровський [6], сучасні українські історики Н. Шліхта [7], В. Войналович [3] тощо. Згадані науковці працювали над розкриттям характеру релігійної політики компартійних органів та визначенням факторів, що зумовлювали трансформації державного курсу стосовно Російської православної церкви. З огляду на різноплановість та дискусійність цих проблем постає необхідність їхнього подальшого об'єктивного та комплексного дослідження.

Метою статті є висвітлення ключових причин та передумов трансформацій партійно-державної політики щодо Російської православної церкви та початку «нового етапу» взаємовідносин між органами влади і православною ієрархією в умовах німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від самого початку німецько-радянської війни в офіційній риториці СРСР проводилися аналогії воєнних подій 1941 р. із Вітчизняною війною 1812 р. Радянська ідеологія зверталася до взірців визначних російських полководців: Олександра Невського, Дмитра Донського, Олександра Суворова, формуючи концепцію нової «вітчизняної війни». Національно-патріотична пропаганда, що мала за мету мобілізувати населення

Радянського Союзу на боротьбу з німецькими окупантами, апелювала також і до релігійних почуттів народу, що виявилось, зокрема, під час виступу по радіо Сталіна 3 липня 1941 року у його релігійному зверненні до народу – «Браття і сестри!».

Переорієнтація державної ідеології зумовила зміни у ставленні радянської влади до Російської православної церкви, яка зберігала вагомий вплив на суспільство. Фактично припинилася антирелігійна агітація, закриття церков та переслідування духовенства; налагодились деякі контакти між державною та церковною владою. Велася підготовка до вирішення церковного питання в Радянському Союзі – православ'я мало зайняти відведену для нього тоталітарним режимом нішу в суспільно-політичному житті держави.

Початок радикальних змін у цій сфері більшість істориків відносять до подій вересня 1943 р. У ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. у Кремлі Сталін зустрівся з трьома православними митрополитами – Патріаршим Місцеблюстителем Сергієм (Страгородським), Ленінградським Алексієм (Симанським) і екзархом України Миколаєм (Ярушевичем).

У результаті цієї зустрічі ієрархи РПЦ отримали дозвіл на відновлення та відкриття частини храмів, повернення із заслань репресованого духовенства, відкриття духовних семінарій, розширення церковного видавництва, зокрема відродження «Журналу Московської Патріархії», припинення антирелігійної пропаганди тощо. Вирішувалися і деякі матеріальні питання, пов'язані з діяльністю Патріархії. Невдовзі, 8 вересня, з дозволу та ініціативи Сталіна відбувся Собор РПЦ, на якому обрали Священний Синод і патріарха Московського і всієї Русі – Сергія (Страгородського) [3, с. 67-68].

Ці події свідчили про формування нового типу державно-церковних відносин. За визначенням російського історика Церкви Д. Поспеловського, Патріархія і Сталін фактично уклали на цій зустрічі своєрідний усний конкордат, за яким «Сталін обіцяв прихильну політику та невтручання у внутрішньоцерковне життя, а церковне керівництво брало на себе підтримку радянської політики, особливо зовнішньої» [4, с. 297].

Дослідники по-різному пояснюють передумови та причини таких змін у партійно-державній політиці щодо РПЦ. Визначається цілий комплекс взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішньополітичних чинників, що вплинули на рішення радянської владної верхівки нормалізувати відносини з Церквою.

Ряд відомих російських дослідників, зокрема М. Шкаровський, першочерговою причиною таких трансформацій визначають зайняту церковним керівництвом активну патріотичну позицію під час війни і виявлену допомогу і підтримку з боку Російської православної церкви, переважної більшості її духовенства та вірних у боротьбі з ворогами, що дозволило Церкві «багато в чому розширити та утвердити свій вплив у країні» [6, с. 120].

Таку точку зору заперечує вже згаданий дослідник Д. Поспеловський, котрий стверджує, що «Сталін ніколи не вирізнявся особливими схильностями до вдячності та пам'яті за надані йому послуги» [5, с. 125]. Натомість у виокремленні причин запровадження нового політичного курсу щодо РПЦ він погоджується з

позицією В. Алексеєва щодо визначальної ролі не стільки внутрішніх, скільки зовнішньополітичних чинників.

Якраз напередодні зустрічі з церковними ієрархами у вересні 1943 р. Сталін готувався до конференції в Тегерані, де мала відбутися його перша особиста зустріч з керівниками країн антигітлерівської коаліції. Він покладав на цю конференцію велику надію домогтися відкриття Другого фронту в Другій світовій війні. Сталінське керівництво намагалося різноманітними способами підштовхнути союзників якнайшвидше розпочати воєнні операції проти Німеччини на півдні або заході Європи [1, с. 337].

У західних країнах, зокрема у Великій Британії та Сполучених Штатах Америки, існували громадські рухи, насамперед деякі протестантські Церкви, котрі мали безпосередні контакти з радянським урядом і висловлювали всебічну допомогу і підтримку СРСР. Вони також могли чинити вагомий вплив на громадську думку і відповідно на позицію урядів своїх країн.

Напередодні Тегеранської конференції до Радянського Союзу планувався візит офіційної делегації англіканської Церкви на чолі з архієпископом Йоркським. Це давало хорошу можливість переконати західних союзників у віротерпимості радянської влади та створити в іноземців враження про «існування в СРСР благополучної Церкви та релігійної свободи», що часто ставало предметом претензій до радянської влади з боку демократичних західних держав. Найкраще це завдання міг виконати патріарх РПЦ, котрий би зустрів англіканську делегацію у всій притаманній Православ'ю красі та пишності. Тож ці обставини вимагали від Сталіна якнайшвидше почати діалог і співпрацю з Церквою [4, с. 298].

Д. Поспеловський звертає увагу на те, що після втілення своїх планів і закінчення війни радянська влада могла «згорнути» діяльність Церкви, однак не зробила цього. Насамперед причиною цього стало те, що Сталін побачив значні перспективи та вигоди в реалізації своїх зовнішньополітичних планів від покірної йому Церкви. По-друге, він усвідомлював також і необхідність інтегрувати в радянську систему східноєвропейські народи різних християнських конфесій та нещодавно приєднані «свої» західні території, тому намагався створювати видимість релігійної терпимості і не налаштовувати проти себе віруюче населення цих регіонів [5, с. 125].

Ряд західних, російських та сучасних українських дослідників підтримують думку про зумовленість переорієнтації церковно-релігійної політики сталінського режиму потребою адекватної відповіді на релігійне відродження в окупованих районах Радянського Союзу. Так, історик М. Шкаровський зазначає, що після деокупації частини регіонів виникла потреба у Патріархії для нейтралізації впливу гітлерівської пропаганди, що позиціонувала Німеччину як захисницю християнства в Росії, та встановлення контролю над стихійно відроджуваним релігійним життям на звільнених від німецьких військ територіях. Саме з цією метою до цих регіонів незабаром направили майже половину всього єпископату Російської православної церкви [6, с. 121].

Ще одним чинником, що вплинув на зміни в партійно-державній політиці щодо РПЦ, ученими визначається також зростання націоналістичних тенденцій та бажання влади використати Церкву як консолідуючий елемент у суспільстві. Трансформації церковної політики в Радянській державі розглядаються як ідеологічний поворот з метою впровадити національно-патріотичні гасла в державну ідеологію (так званий «націоналістичний неп») [2, с. 149].

Значна частина сучасних авторів заперечує зумовленість змін політичного курсу стосовно Російської православної церкви будь-якими ідеологічними або особистими мотивами Й. Сталіна. За їх визначенням, у нього цілком переважав прагматичний розрахунок і бажання укріплювати свою владу та розширювати сферу впливу Радянського Союзу на світовій арені. Сучасна українська дослідниця Н. Шліхта щодо цього висловлює думку, що сталінська прагматика перевершила комуністичну ідеологію [7, с. 41]. Релігія так само, як і атеїзм розглядалися Сталіним лише як «суспільні феномени, що мали кожен по-своєму служити його системі» [6, с. 121].

Сучасний український дослідник В. Войналович передумовою нової церковної політики визначає політичний курс Сталіна на Радянську імперію разом з «головним народом» та «головною церквою». Ці зміни зумовлювалися насамперед внутрішньою еволюцією режиму, тож війна, на думку науковця, стала лише каталізатором, а не першопричиною цих трансформацій [3, с. 9].

Висновки. Таким чином, початок діалогу партійно-державного керівництва з керівництвом Російської православної церкви та запровадження нового політичного курсу в релігійній політиці обумовлювалися цілим комплексом взаємопов'язаних факторів – як внутрішніх, так і зовнішніх. Визначальну роль серед них більшість дослідників надають саме зовнішньополітичному чиннику. У трансформаціях церковної політики Сталін керувався першочергово не ідеологічними постулатами, а прагматичним розрахунком, визначаючи Російській православної церкві роль ефективного інструмента в реалізації свого бачення подальшого розвитку Радянської держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. Москва: Политиздат, 1991. 400 с.
2. Верт А. Россия в войне 1941-1945: пер. с англ. Москва: Воениздат, 2001. 664 с.
3. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс: монографія. Київ: Світогляд, 2005. 742 с.
4. Поспеловский Д. В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие. Москва: Библийско-богословский институт св. ап. Андрея, 1996. 408 с.
5. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке: монография. Москва: Республика, 1995. 511 с.
6. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. 400 с.
7. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.